

A „kalandozások” kora és a 954-955-ös nagy nyugati hadjárat

Juhász Marcell

Szeged

2015. július 1.

Történelmünk tárgyalása során a honfoglalásról és a 10. század történéseiről elenyészően kevés információ hangzik el a témával foglalkozó könyvekben és ezek is jobbra lenézőek, mintha az akkori magyarok csupán egyszerű fosztogató, barbár, civilizálatlan nomádok lettek volna, akik minden tulajdonságukban alsóbbrendűek a nyugati keresztyén civilizációkkal szemben. Mindezen állítások alapjait főként a középkor nyugati jámbor krónikásai fektették le, akik szemében a magyar harcosok aranyéhes, erőszakoskodó ördögök voltak, akiket csak a pusztítás és a zsákmány érdekel, és ezt a jelenkor nyugati és a Kádár kor óta a hazai tudósok csak megerősítették. A magyar hadi vállalkozásokat lealacsonyították, és egy lapon emlegették az arab és viking támadásokkal, Kristó Gyula szavaival élve ezen támadások „mindezen népek, éppen úgy, mint a magyarok, kifejezetten rabló jellegű háborúk sokaságát vívták meg.”¹ A valóság ezzel szemben az, hogy a magyarok hatása az európai történelem alakulására sokkal nagyobb volt, mint amit elsőre gondolnánk, ezt az alább leírtakban fejtem ki bővebben.

A magyar „kalandozások” kora a szűkebb értelemben a 10. század első fele, tágabban vizsgálva a 9. század harmincas éveitől a következő század hetvenes éveig tart. Ezen bő másfél évszázad alatt a magyar lovasok körbenyargalták egész Nyugat-Európát és a Balkánt, és az ottani lakosok ajkairól számtalanszor hangzott el a fohász: „de saggitis hungarorum libera nos domine”. Ezt az időszakot három szakaszra oszthatjuk, amit három fontos esemény határol be. Az első szakaszt a 830-as évekbeli első Kárpát-medencébe irányuló, krónikák által lejegyzett, hadjárat nyitja meg. Ekkor a hadi vállalkozások fő célja a terület felderítése, később a honfoglalás előkészítése adta az alapot a támadásokhoz, utóbbira példák a 885, 892, 894-es hadjáratok. A következő fontos esemény a 895-96-os honfoglalás. Ezután a támadások fő profilja főképp a meghódított terület biztosítása, és a szomszédos országok erejének a meggyengítése, a barátság kikényszerítése volt. A harmadik esemény a 955. évi Lech mezei csata, ami a nyugati irányú hadi vállalkozásokat beszüntette, végül az utolsó szakaszt Géza fejedelemmé válása zárja, aki szakítván elődeivel, a keresztyén világba való betagozódást választván, beszüntette az európai támadó hadivállalkozásokat.

Jelen írásban bővebben a második szakasszal, a szűkebb értelemben vett kalandozásokkal óhajtók foglalkozni, azon belül is a 954-55-ös nagy nyugati hadjáratral. Ehhez természetesen előtte, ha röviden is, de össze kell foglalni az akkori általános európai helyzetet, és a közvetlen kiváltó okokat, valamint a hadviselő felek harcászatait.

Először lássuk Európa államait a honfoglalást követően. Nyugaton „az a politikai és erőakumuláció, amely Nagy Károly erőfeszítéseinek eredményeképpen egy évszázaddal korábban létrejött, az első frank császár halálakor (814) azonnal háromfelé esett és az u. n. verduni osztozkodás 843-ban már csak a tény formális befejezése volt.”² Ekkor három nagyobb egységre darabolódott a birodalom. A nyugati rész (Neustria) az egymással folytonosan civakodó oligarchák mozaikjává foszlott szét, területük a jelenkori Franciaországra és Benelux államokra terjedt ki, amelyet majd csak Géza fejedelem kortársa, „Páris őrgrófja” Capet Hugó fog összekovácsolni, és létrehozni a ma ismert Franciaországot. A középső birodalomrész ekkoriban Burgundia, de már ez is két részre szakadt. A keleti rész (Austria) hatalmi erejét mutatja, hogy már a kis szláv peremterületek is le akarnak róla szakadozni, amelyet a császár jó esetben csak magyar intervencióval tud megakadályozni. Ekkoriban a brit szigeteknek hatalmi súlya nincsen, az Ibériai-félsziget nagy részét az arabok hódoltatják, a maradék kis királyságok pedig a pusztaság létért küzdenek. A Skandináv-félsziget még csupán feltérképezetlen peremvidék, ahonnan alkalomadtán egy-egy félelmetes hosszúhajó keresi fel a kontinens északi partvidékét zsíros zsákmány reményében. Keleten jobbra szegényes, civilizálatlan, szláv diaszpórák vegetálnak, közülük majd a 10. század

végére fog kiemelkedni a későbbi Lengyel Királyság. Északon pedig a normannok kezdik el szervezni a maguk országát Novgorodban. Ezt figyelembe véve a 10. század elején négy jelentős katonai és politikai hatalom volt Európában: Bolgária, a Kazár Birodalom, a besenyők, és a magyarok. Emellett természetesen számba kell venni a főképpen ázsiai hatalmat jelentő Bizánci Birodalmat is. Bolgária a 9. század elején Krúm bolgár cár idején, később Simeon cár alatt is elsőrendű kontinentális katonai potenciál. A Kazár Birodalom jellegében egy támadó hadműveletektől tartózkodó kereskedő állam, de defenzív potenciálja így is számottevő. Ugyan nagyhatalmi státusza csupán a 9. század végéig tart, de ekkor még úgy 60.000 főnyi haderővel rendelkezik, melynek 10.000 fős magja a belső zsoldoshadsereg, és a többi a határőrvidék népeinek a seregei: 20.000 főnyi levédiai, 10.000 főnyi barszil, és 20.000 főnyi jajk-vidéki kontingens. Ekkora hadseregről a Nyugat-európai államok pusztán álmodhattak. Ezt az államot fogják megdönteni a besenyők azáltal, hogy lecsatolják a kazár határőrvidékeket, így a hadseregétől megfosztott Kazária megszűnt számottevő erőt képviselni. Európa ekkori legnagyobb hadi pontenciáljával, de gyenge politikai súllyal rendelkező népe a besenyők voltak. A törzsszövetségük 8 törzsből állt, amely tovább oszlott egy öt és egy három törzsből álló törzsszövetségre. A törzsek összesen védekezésre 80.000 fővel rendelkeztek, támadásra pedig 45-50.000 főt tudtak mozgósítani. Ez a katonai erő óriási volt, de a hatékony felhasználásukat meggátolta a törzsek közötti laza politikai kötelék, és a szállásterületük közötti hatalmas távolság. Ezen nagyhatalmakhoz csatlakozott utolsóként 890 körül a magyar törzsszövetség, amely a maga hét törzsével 70.000 fős haderőt jelentett, 40-45.000 fős támadó potenciállal. A magyar és a besenyő hadsereg létszámának pontos ismerete egy kis magyarázatra szorul. „A Húnbirodalom virágkorában a legnagyobb katonai egység: a tömény, minek emlékére „töménytelen” szavunk örzi, tízezer emberből állt s eredetileg - úgy látszik - egy törzsnek, vagy törzsszövetségnek felelt meg.”³ Ezt alapul véve a többi török népnél könnyen kiszámítható a törzsek száma alapján a haderő. A támadó potenciál pedig a török népek törzsei esetében szokás szerint a haderejük fele, jelen esetben ötezer fő. A fentebbi felsorolásból is látszik, hogy a korszak Európájában a magyar katonai erő bármelyik nagyhatalomnak egyenrangú ellenfél volt.

A honfoglalás során a pontosan megtervezett, és tervszerűen végrehajtott hódítás során a Kárpát-medencét birtokba vevő magyar törzsszövetség ténylegesen is belépett az európai történelem alakítói közé, és hogy létét biztosítsa hadi vállalkozásokra volt szükség. Ennek nyitánya a 899-es brentai csata és a honfoglalás záró akta a 907-es pozsonyi csata volt, melyben a támadó bajor seregek döntő vereséget szenvedtek. Ez volt a szűkebben vett kalandozások kezdete.

A Kárpát-medencét elfoglaló Árpád fejedelem, és a magyar vezérek ismerték a hunok és avarok történelmét, valamint tisztában voltak az általános európai politikai helyzettel is. Tudták, hogy Attilát a bizánci politika gyilkoltatta meg, és az Avar Birodalom bukását csak a Nagy Károly által létrehozott Frank Birodalom volt képes előidézni, ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy a szomszédos nagyhatalmakat, ha kell, harcban győzzék le, vagy szövetségkötés árán biztosítsák a békét. Éppen emiatt minden kínálkozó alkalmat megragadtak, hogy egy egységes német birodalom létrejöttét megakadályozzák, amihez a folyton lázadó hercegek és grófok nyújtották a lehetőséget. Északra és keleti irányba hadjárat nem történt, amit magyarázható a területek szegénységével, de az, hogy a többi irányba zajló támadások mindig a központi hatalom megszilárdítása ellen történtek, valamint a szövetséges tartományokon keresztül való rendezett, fegyelmezett és kártétel nélküli átvonulások már túlmutatnak a rabló támadások definícióján. Természetesen, ahogy a többi kultúrnép esetében is az ellenséges területen a hadsereg pusztít, éget és zsákmányol. A fenti

felsorolásból is látszik, hogy a magyar hadszervezet és politikai célok messze túlmutatnak a pusztá zsákmányszerzésen, itt józanul, és előrelátóan gondolkodó, nemzeti érdekeket figyelembehelyező politikai és katonai vezetőket kell feltételezni. Mindehhez az utolsó frank császár, Gyermeke Lajos halála után a teljesen felbomló Keleti Frank Birodalom egymással hadakozó urai megteremtették a lehetőséget, amivel a magyarok éltek is. 907 és 955 között összesen 38 hadjáratot vezettek elődeink nyugati irányba, melyekre részletesen most nem térek ki, csak pár momentumot fogok kiemelni közülük. A Balkánon Simeon bolgár cár halála után az utóda alatt Bolgária ereje jelentősen meggyengült, valamint ezzel párhuzamosan a Bizánci Birodalom pedig megerősödött a század közepére Bíborbanszületett Konstantin császár uralkodása alatt. A magyar fejedelmek és vezérek a hadi vállalkozások mellett, ha alkalmuk nyílt rá, szívesen kötöttek szövetséget és barátságot a legyőzött vagy náluk gyengébb szomszédokkal, például a morvakkal, csehekkal, bajorokkal, itáliaiakkal, és később a bizánciakkal, természetesen évi adófizetés fejében, amivel az elmaradt hadjárat zsákmányát pótolhatták, szem előtt tartva a saját érdekeiket. A szövetségkötés magán viseli az avarok által alkalmazott gyeplű népek elvét, vagyis olyan segédnépekkel történő körülbástyázást, akik felfogják az ellenséges támadást, ellenkező esetben kiinduló pontot adnak a támadáshoz, és segédhadakat is biztosítanak. A fentiekből az következne, hogy a magyarok nem ismertek más lehetőséget, mint a harc. Ez nem így van, ha lehetőség volt rá, mindig a békés utat választották, és megelégedtek az adófizetéssel, cserébe a szövetséget nemcsak megkímélték, de még támogatták is, és a szövetséges fejedelem halála után, vagy a szerződés lejártakor mindig küldtek követeket tárgyalni és csak a végső esetben került sor a harcra, ha például a szövetségkötést kerekén elutasították, vagy az adófizetést megtagadták. Tartós szövetséges volt például 904-től a felső-itáliai király, Berengár vagy később Hugó. Mellettük a bajor barátság is tartósnak bizonyult 917 után Arnulf herceggel.

Gyermeke Lajos császár 907-es halála után a frank Konrád lett a király, de már csak nevében, mert a különböző tartományok, úgymint bajor, szász, türingiai, sváb, frank, mindannyian önállósították magukat, és teljesen decentralizálódtak, amit a magyar seregek buzgón fenn is tartottak. Ebben az idilli helyzetben állt be gyökeres fordulat, amikor Konrád utódja Madarász Henrik szász herceg lesz, aki sokkal tehetségesebb volt elődeinél és erélyes munkával, vasmarokkal szervezi újjá a birodalmat, és próbálja központosítani és uralmát kiterjeszteni a többi hercegségre. Uralmát természetesen többen is kétségbe vonják, mint a bajor Arnulf herceg és a sváb Burkhard herceg, akik a magyarok segítségét kérik, akik ennek eleget is tesznek, egy törzsnyi haderővel keresztül kasul belovagolják Szászországot, elpusztítva mindent, emiatt Henrik kénytelen békét kérni, és ő hét évnyi adófizetést vállal. Ami idő alatt újjá szervezi országát és seregét, valamint tanulmányozza a magyar harcmódot, és 933-ban a béke lejártakor megtagadja az adófizetést, és Merseburgnál vereséget mér a magyar seregre. Ez volt az első jelentősebb magyar vereség közel ötven év után. Henrik utóda 936-tól a még nála is tehetségesebb Ottó, aki méltán érdemli ki később a Nagy jelzőt. Ő folytatja apja munkáját a birodalmi egység helyreállítása érdekében.

Ottó frank király méltó ellenfele volt magyar részről Bulcsú horka, és a kettejük párharca alakította végül egész Európa sorsát. Kál fia Bulcsú első, 954-es nyugati krónikákban történő említése alapján, és Bíborbanszületett Konstantin császár írásaiból egy körvonalazódik egy nagy államférfinak és kora legnagyobb hadvezérének képe, akit szinte sehol sem említenek, pedig századának egyik legnagyobb szülőtte volt, ennél fogva muszáj bővebben szólni róla. Születése nem ismert, de az bizonyos, hogy az egyik nyugati szállásterületű törzs vezére volt, és ő viselte a horka méltóságot is, ami bírói funkciót jelentett, valamint a fejedelem és gyula után a harmadik legrangosabb méltóság volt. Az első általa vezetett hadjárat a 937. évi

nyugati attilai méretű hadjárat volt, amit már Ottó ellenében vezetett. Ezt követte a 938-as és 943-as bizánci hadjáratok, amik mind bizánci adófizetéssel és békével végződtek, 948-ban pedig, a béke lejártakor, Bizánccal már nem harc, hanem 958-ig tartós barátság következett. Ennek a mozgatója Bulcsú volt, aki 949-ben Tevel fia Tormással Konstantinápolyba látogatott, ahol Konstantin császár, mint vendégbarátját fogadta, és a római patrícius címet adományozta neki. Ezt a címet viselte többek között Alarik gót király, Klodvig frank király, valamint Nagy Károly is, ami jelzi a cím értékét. Itt és ekkor hangzott el az a híres mondat Bulcsú szájából, hogy „mi erős szabirok vagyunk”.⁴ Ez a szövetségekötés Bulcsú érdeme, aki előbb, mint hadvezér adófizetésre kényszerítette, majd megkeresztelkedve, patríciusi rangot nyert. Ezáltal, érzékelvén Ottó egységesítő politikáját, és felismervén az ezzel járó veszélyt, biztosította a Balkánt az esetleges német háború esetére. Az Árpádot követő fejedelmek, úgymint Zsolt, Fajsz és Taksony hatalma és ereje a törzsszövetségen belül beszűkült, újra megerősödtek a törzsek vezérei, és közülük is kiemelkedett Bulcsú horka, aki bizánci látogatása idején jutott befolyása tetőpontjára, hatalma szinte korlátlan katonai hatalommá nőtt, az aktuális fejedelem is a befolyása alatt állott.

Most következnek német oldalról pár esemény Ottó uralkodása alatt, ami a 954-es hadjáratához vezetett. Henrik, Ottó öccse, bajor herceg lett, 948-ban és uralkodása második évében negyven év után, 950-ben hadjáratot vezetett Pannónia ellen, ahol a Rábáig nyomult előre, és a győzelme teljes volt, gazdag zsákmánnyal tért haza, és megmutatta, hogy a magyarok nem legyőzhetetlenek. 951-ben II. Berengár felső-itáliai herceg kikiáltotta magát királlyá Ottó ellenében, amit utóbbi hadjáratával torolt meg Lombardia ellen, ahová vele tartott Ludolf sváb herceg, Ottó elsőszülött fia, és Henrik bajor herceg, valamint Ottó veje, Konrád lotharingiai herceg is. Hozzá tartozik a történethez, hogy Ottó Burgundi Adelhaid kezére is vágyott, aki az előző itáliai király, Lothar özvegye volt, és most börtönben sínylődött. A hadjárat teljes siker volt, II. Berengár 952-ben az augsburgi zsinaton kénytelen volt visszatérni Ottó hűségére. A veronai és aquilejai örgrófságokat, a volt friauli grófságot viszont Henrik bajor herceg kapta meg, aki ezzel a teljes nyugati magyar határ hosszában kiterjesztette a hatalmát. Ez a lépés nem tetszett a lotharingiai hercegnek, Vörös Konrádnak, aki sérelmezte, hogy nem ő kapta a tartományt, mikor ő többet tett a hadjárat sikeréért. Ugyancsak neheztelt az apjára Ludolf sváb herceg is, hiszen Ottó elvette Adelhaidot, aki rögtön fiút szült neki, így az idősebb féltestvér veszélyben érezte az utódlását, valamint féltékeny volt Henrikre is. Az elégedetlenkedők sorát gyarapította a bajor hercegi címétől megfosztott Arnulf is, akit palotagróffá süllyesztettek le. 953-ban a fentebb említett három lázadó szövetkezett, és nyílt lázadás tört ki, és Ottó Bajorországban vereséget szenvedvén kénytelen volt Szászországba visszavonulni. Ezek a történések hozták el a kedvező alkalmat az addigi legnagyobb magyar hadjáratához, a 954-955. évihez.

954-ben Arnulf a magyarokhoz fordult segítségül. Bulcsú horka látván a kedvező alkalmat Ottó életművének a szétveréséhez, nem késlekedett, fegyverbe hívta a három nyugati magyar törzset, összesen 15.000 főt, emellé érkeztek még a Sur vezette besenyő segédcsapatok, valamint a többi törzsbeli önkéntesek, akik a gazdag zsákmány reményében jöttek, együttesen körülbelül a támadó sereg 25-30.000 főt tehetett ki. A hadsereg fővezére Bulcsú volt, vezérei pedig Lehel és Sur. A 954-ben induló hadjárat során a csapatok a tizenhét évvel ezelőtti hadjárat útvonalán haladva rendezetten harc nélkül átvonultak a szövetséges Bajorországon és Svábföldön, majd teljes erővel rátámadtak Frankföldre, ezután szétverték Lotharingiában az időközben eltávolított Konrád helyett hercegi címet kapott Brunó kölni érsek vezette sereget, és végigdúlják a herceg kölni és maastrichti birtokait, majd Wormsban személyesen Vörös Konrád fogadja Bulcsút nagy ünnepély közepette, és maga kalauzolja

tovább a magyar sereget észak felé. Ezután Brabantba törtek, végül Lobbeson át Cambrayig hatoltak, ahol a vár alatt elesett Bulcsú öccse, ezt megbosszulandó Cambrayt tüzes nyilakkal felgyújtották. A sikertelen ostrom után már most gazdag zsákmánnyal megrakodva a magyarok délkelet felé fordulva a Laon, Rheims, Chalons útvonalon haladva Burgundiát dúlták végig, végül Itáliába törve Henrik új tartományát, Friault pusztítva el, tértek haza. A hadjárat során a magyarok egy év alatt csaknem 5-6000 kilométert tettek meg, öt nagy folyón keltek át, az Ennsen, Rajnán, Szajrán, Rhone-on, végül a Pón kétszer is, ezalatt minden ellenséget legyőztek nyílt terepen, aki szembe került velük. Ez az attilai méretű hadjárat elsőpró erejű és hatású volt, ekkora hadjáratot Európa majd csak Napóleon korában fog viszont látni. Magyar szempontból teljes győzelem, a legnagyobb, amit addig arattak, már-már úgy tűnt Bulcsú végleg legyőzte Ottót, de nem így történt. A német közvélemény megrendült, mindenhol fohászkodtak a magyarok ellen, és a nép fellázadt a pártütő főurak ellen, akik a pogány magyarok segítségét kérték, akik mást nem tehetség, visszatértek Ottó hűségére, így a német terület egységesebbé vált, mint valaha. Csak Bajorország tartott ki, de őket is legyőzték. A következményt pedig mindenki ismeri, 955-ben Bulcsú még egy reménytelen, szövetséges nélküli hadjáratot indított az immár egységet német királyság ellen és a Lech-mezején elbukott. Egyúttal Ottó megvalósíthatta a nagy álmot, az Német-Római Császárságot. Amivel a továbbiakban a magyar fejedelmek már a békét keresték.

A magyar hadi sikerekhez hozzátartozik még a nyugat számára szokatlan harcmódor is. Leo Grammaticus bizánci császár *Tactica* című művéből és más krónikák alapján ismerjük a magyar hadászatot és harcászatot. A magyar könnyűlovasság kétféle rohamot használt, az első a felpuhító támadás, a második a közelharc-roham. Az felpuhító támadás során a lovasság szabályos időközönként széles arcvonalon rohamot intéz az ellenség ellen, és olyan távolságból ahol az ellenfél nyilai nem érik el, kürtjelre, jobbra kanyarodik, a lovakat nem kell irányítani, felismerik a kürt hangját, majd nyílzáport zúdít a zárt sorokban támadó nehézpáncélatú lovasság mellett, a szárnyakat biztosító könnyűlovas segédcsapatokra. Az első két lövést pontosan, a többi három-négyet vaktában adják le, majd jön a következő roham, közben fokozatosan egyre hátrébb csalogatják őket. Ezt addig ismétlik, amíg az ellenséges lovasság zárt arcvonala fel nem bomlik, ekkor a hajrá kürtjelre jön a közelharc-roham. Ekkor az íjat a tokba lökik, és szablyát, fokost, valamint buzogányt elővéve vad huí-huí kiáltásokat hallatva támadnak. A nehézlovasság fegyvereit kikerülve a lovak hátsó lábainak inait vágják át, így kényszerítve földi harcra a lovagokat, közben a könnyűlovasokat is megtámadják. A lovagoknak a lovaik elvesztése után nincs sok esélyük, mert a következő roham elsodorja őket. A harcmódorhoz tartozik még a tartalék oldalirányú elrejtése, és az ellenség bekerítése, amivel ugyancsak az ellenséges lovasság alakzatának a megtörése a céljuk. Mindezekből tisztán látszik, hogy a magyar harcászat magasabb szinten állt a korabeli nyugat európainál, ami mindent egy erőteljes nehézlovas rohamra tett fel, míg a magyar taktika kihasználta a helyszín adta lehetőségeket, és nagy mozgásteret adott a parancsnokoknak.

A magyar könnyűlovas ezenkívül nem volt alárendelve az ellenséges terület élelmiszerkészletének, ugyanis „teljes felszerelése hat heti étellel együtt mintegy 45 kg. Ebben ruházatán, könnyű tiszafa-vázra feszített bőrnyergén, jurta nyeregtakaróján és szíjzatán, a nyeregre csatolt rövidnyelű fokosán, derékszíjára csatolt kardján, puzdráján (20-25 nyílvezzővel), ugyancsak derékszíjára csatolt bőrtokban hordott íjján, a nyakába akasztott, de általában a hátán viselt könnyű bőrpajzsán és egy zsákocskában tartott 20-25 nyílhegyen kívül hat heti ételme, mintegy 6 kg-nyi húspor, ugyanannyi tejpor, ugyanannyi köles, egy kg-nyi só, a főzőedény, és a vizeskobak is benne van. A felsorolt dehidrált

táplálóanyag mintegy 120-130 kg-nyi táplálékot jelent, amit gyümölcscsel s lehetőség szerint friss hússal egészítettek ki. A magyar lovas reggelenként egy marék tejport szór a kobakjába, azt teletölti vízzel, és nyergére akasztja. A nap folyamán az állandó rázástól ez tejemulzióvá oldódik és a harcos ezt issza egész nap, meghagyva egy adagot másnap reggelre.”⁵ Ugyancsak idetartozik a magyar íj különlegessége, hiszen hordtávolsága a korabeli európai íjakhoz viszonyítva háromszoros, de a használatához tíz évi gyakorlás szükséges. A könnyűlovasság átlagos napi menetteljesítménye 50-60 km, maximálisan 80 km. Ezt alapul véve a magyar lovasság hatótávja 1000 km feletti volt. Mindezeket figyelembe véve kijelenthető, hogy kora egyik legfejlettebb fegyverneme volt ez a típusú könnyűlovasság.

Összefoglalva tehát a magyarok hatására terjedt el Nyugat Európában a lovagság intézménye, a várépítés, és a fejlett lovas harcmodor, ezzel a keresztyén kultúrának a fejlődését jelentős mértékben befolyásolta a magyar kalandozások, és fordítva is, a magyar nép jövőjének alakulását is meghatározta a szomszédokkal való kapcsolat.

Források:

- Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301, 3. kiadás, Budapest, 1986
- Dr. Padányi Viktor: Dentu-magyararia, Püski Kiadó, Budapest, 2000
- Hóman Bálint: Magyar történet: az ősidőktől a XII. század végéig, 1.kötet/ Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Budapest, 1935
- Földi Pál: A magyarok nyilai, Anno Kiadó, Budapest, 2010
- Sztrókay Kálmán: A kis hadvezér, Budapest, 1940
- Konstantinos (Bizánci Birodalom : császár), VII. (Porphyrogenetos): De administrando imperio - A birodalom kormányzása / Bíborbanszületett Konstantin; a görög szöveget kiadta és magyarra ford. Moravcsik Gyula. – Budapest : Közoktatásügyi K, 1950.

¹ Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301, 3. kiadás, Budapest, 1986, 25. oldal

² Dr. Padányi Viktor: Dentu-magyararia, Püski Kiadó, Budapest, 2000, 399. oldal

³ Hóman Bálint: Magyar történet: az ősidőktől a XII. század végéig, 1.kötet/ Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Budapest, 1935, 112. oldal

⁴ Dr. Padányi Viktor: Dentu-magyararia, Püski Kiadó, Budapest, 2000, 397. oldal

⁵ Dr. Padányi Viktor: Dentu-magyararia, Püski Kiadó, Budapest, 2000, 395. oldal